

У ГЛИБ ВІКІВ

ПАМ'ЯТКИ АСТРОАРХЕОЛОГІЇ У ЗІБРАННІ МІЗИНСЬКОГО МУЗЕЮ

У 1964-2008 рр. автором на Середній Десні (Чернігівщині і Сумщині) було зібрано дуже велику колекцію предметів археології з первісною орнаментикою, де проявилися сліди місячного протокалендаря. У 1992 р. у фільмі про музей на це звернув особливу увагу науковий консультант фільму «Скарбниця давнини» О. П. Моція. Це теж стимулювало авторські пошуки таких орнаментів, і в 2008 р. ми отримали ряд наукових публікацій по згаданій темі. Вони зроблені в основному на Сумщині¹.

«Започаткували» їх, до речі, доярки. Вони у 1975 р. сповістили автора, що на острові Дубина в с. Кирилівці будівники кошари «знайшли якісь черепки». Наші розкопки пошкодженого р. Лоскою могильника виявили поховання (трупоспалення) сосницької культури фінальної доби бронзи. У темній лінзі поховального вогнища на глибині 145 см знайдено сітьові грузики з глини, відтиск раковини з отвором для носіння на шії, зображення сузір'їв Лева, Скорпіона та ін., які утворилися обвугленими лозинами, вбитими в материковий пісок на дні поховальної ями. Вище них було загадкове біле коло, що нагадувало зображення Місяця².

Але найбільшу цінність має розвал глиняної посудини (20 см вінчика в діаметрі). Її прикрашав фриз великих заштрихованих трикутників. Вони, на думку С. С. Бережанської, означають зоряне поле³. Але в таких трикутниках кількість «боріз» довільна. На нашій посудині підрахунок ліній дав дивні записи: $(2+7=9)+(3+6=9)+(4+5=9)$... Виникло запитання: де в природі ці первісні землероби-островітяни повинні були часто бачити ці загадкові ритми?

Їх постійно демонструє диск Місяця. Два дні він не світить – це фаза нового Місяці. Після появи молодого серпика – дня неотенії – проходить 7 днів – серп обертається в напівдиск – фаза закінчується. Її ритми будуть: $2+7=9$. Це фаза молодика. Круглим Місяць у небі неозброєному оку буде здаватися три дні. На 4-ий день диск «ущерблюється» - настає рушак – дуже поганий день. Минає ще 6 днів, і Місяць перетворюється у напівдиск. Фаза закінчується. Її ритми будуть: $3+6=9$. Це фаза Місяця-рушака в циклі візуального землеробського календаря.

У піску лозинами була викладена і «освященна сімка». На посудині її, гадаємо, символізує ківш сузір'я Лева – $3+4=7$. (Інші зображення потребують додаткового вивчення). Схоже, що це зображення сузір'я Лева: в календарі символізувало (як і на мальтинській палеолітичній блясі) фази Місяця-старичка і молодика окремо.

Важливо, що аналогів розглянутій орнаментальній композиції ми не виявили. Отже, вона – унікальна не лише в масштабі Мізинського музею. До речі, проблемам астроархеології, як відмічають деякі дослідники, в Україні уваги не приділяють. Не досить добре розгледів її спочатку й автор. Так, загадкою залишилися (десь загублені в музеї) глиняні плитки з проколотими лозинками отворами. Їх уламки

мені нагадували тоді якісь зображення сузір'їв, у що вірити тоді не хотілося, бо це «дуже велика новина»...

Але ж послідовності відрахунку фаз на посудині не витримано: після фази Молодика так йде фаза рушака. Це нагадує якусь «ребусно-астрономічну» календарну композицію, яку могли використовувати в ритуальній справі, пов'язаній з астрономією, магією родючості Землі. Вона тут могла фігурувати разом з небом, якимсь божеством.

Календар перших землеробів краю

Продовжуючи пошук селенарної семантики в керамічній орнаментіці, варто згадати особливі знахідки з історії племен шнурової кераміки, які давно викликають дискусії в археологів Східної Європи⁴. На Середній Десні поселеннями цих ранньоземлеробських індоарійських племен тепер займається лише Мізинський музей. Досі на карті Середньодніпровської культури Середнє Подесення виглядало як напівпустинний регіон. На сьогодні ця проблема публікаціями Мізинського музею знята⁵. Серед багатьох виявлених нами пунктів особливою виявилася Попова у с. Курилівці. Так удалося знайти блок середньодніпровської посудини, на якій мотузком і різцем було відтворено великий трикутник, ритми якого зливаються з фазами місячного календаря, мабуть, першої половини другого тисячоліття до н.е. Він древніший календаря з Дубини. Ще важливішим є розвал посудини з урочища Рвачка, яке лежить на 1,5 км східніше від с. Мізина, на лузі в Десні на рівні води.

Тут, на глибині 2,5 м, у глею – дуже твердих алювіальних відкладеннях без типової для всіх поселень піщаної «подушки» - виявлено значне скупчення уламків середньодніпровської кераміки з кількох посудин. Прошарок рудого піску з болотною рудою лежить нижче. Отже, є підстави вважати, що тут за 1 км від краю архіпелага болотних дюн Березова на мілководді було свайне поселення, модне в ту добу енеоліту в Європі.⁶ Загадкові сваї знайдено мною в Десні – на 100 м західніше Рвачки.

Але найзагадковішим є розвал знайденого тут, на Рвачці, горщика-світильника (?), прикрашеного рядами глибокорельєфних ялинкових наколів, які немовби зійшли з мізинського палеолітичного браслета. Ці «орнаменти-брати» розділяють 10-15 (?) тисячоліть часу.

Неолітичний календар

Дослідники відзначають високий рівень первісної астрономії в добу бронзи і неоліту⁷. Але поруч з дивними палеолітичними неолітичними орнаменти виглядають вкрай примітивними, тому ми і не намагалися шукати в них місячні календарі. Але насторожували спіралі, нанесені на гострі днища посуду. Семивиткова спіраль з блоку миски, викопаної на Дубині, була сприйнята автором як «священна сімка». Вона нагадувала знамениту спіраль з мальтинської бляхи доби палеоліту, яку ми пов'язуємо із фазою Місяця-старика та Місяця-молодика, коли підрахунок днів йде з середини⁸.

Через 32 роки у мене виникла ідея підрахунку кількості поясів орнаменту, нанесеного лунками на гостродонну неолітичну миску. Ямки були нанесені хаотично. Було виявлено, що групуються вони не в пояси, а в дугоподібні промені, які йдуть від спіралі. У кожному промені було по 11 ямок-одиниць. Сплюсувавши число в променях і в спіралях, ми отримали по 18 одиниць $11+7=18$.

Саме стільки днів має напівцикл молодого Місяця, починаючи з фази нового Місяця – дня його зачаття в небі. На 19-ий день настає день рушака – початок ущерблення диска. На неолітичній посудині цей день виникає, коли складено ритми спіралі, ямки променя і пояса: $7+11+1=19$. Цей запис відбиває ритми на мисці і в небі. Додавши до них 7 днів спіралі (фази старика) та три уцілілі пояси наколів, що лежать вище «пояса рушака», отримуємо 29 одиниць – скільки днів має короткий напівцикл Місяця. День № 30, видно, означав вінець, що відламався в

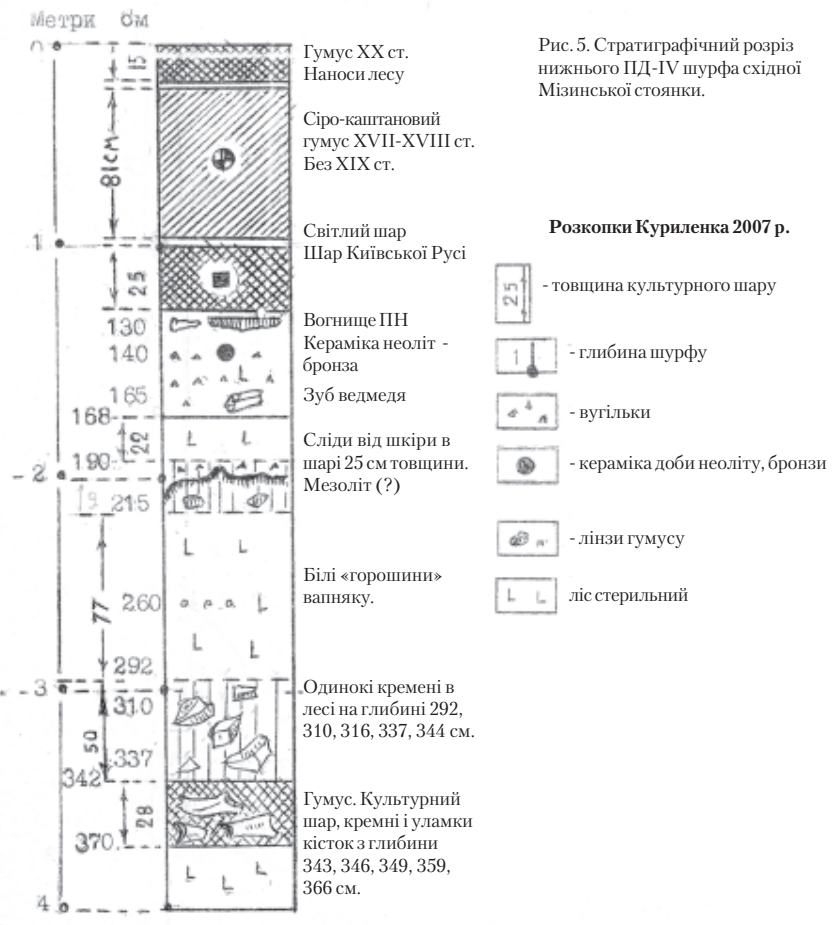
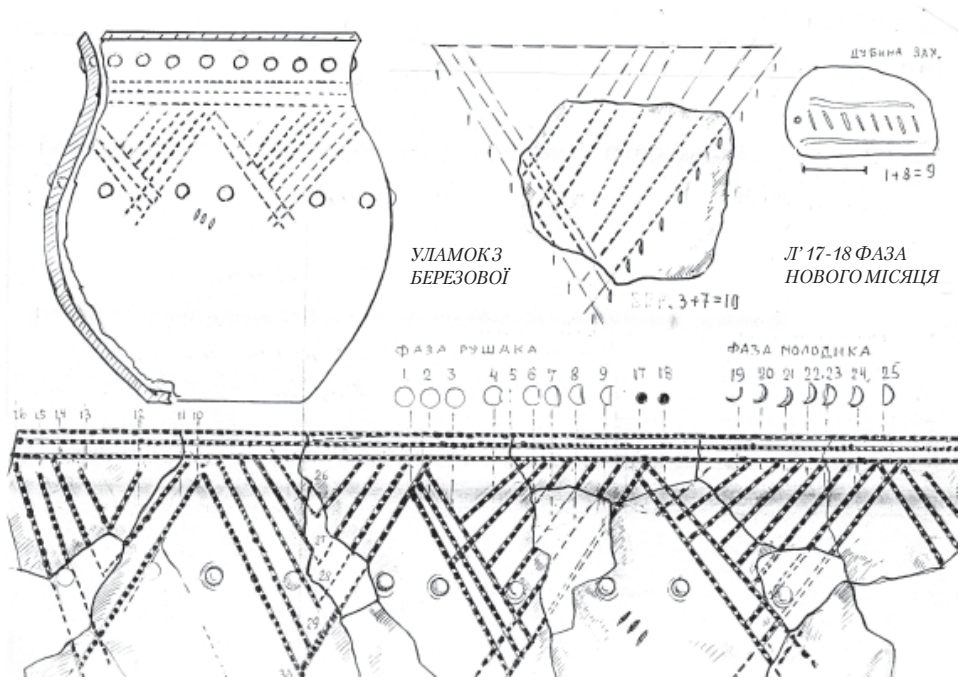
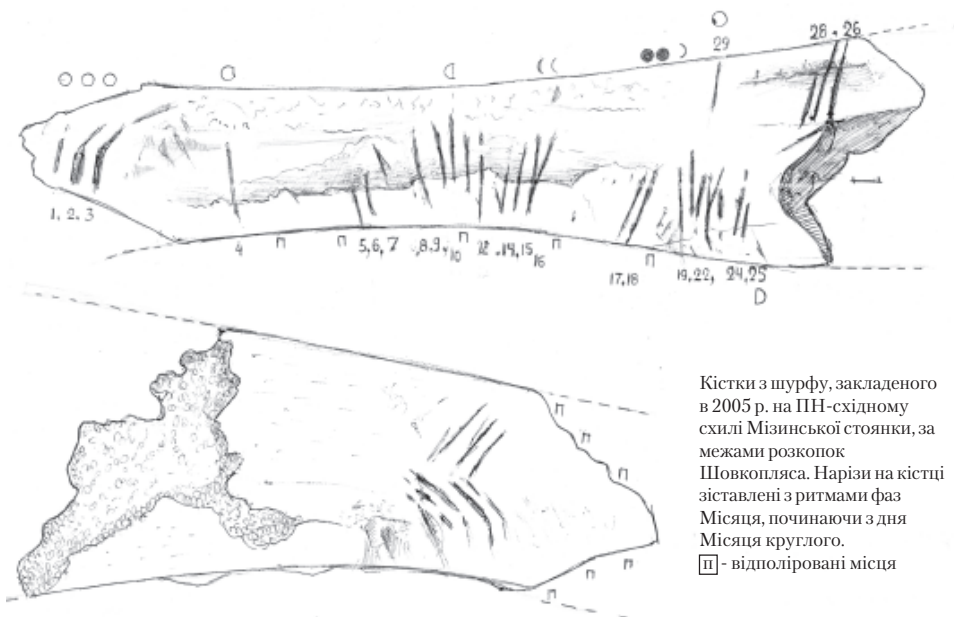
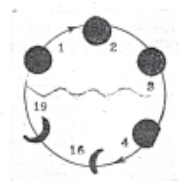
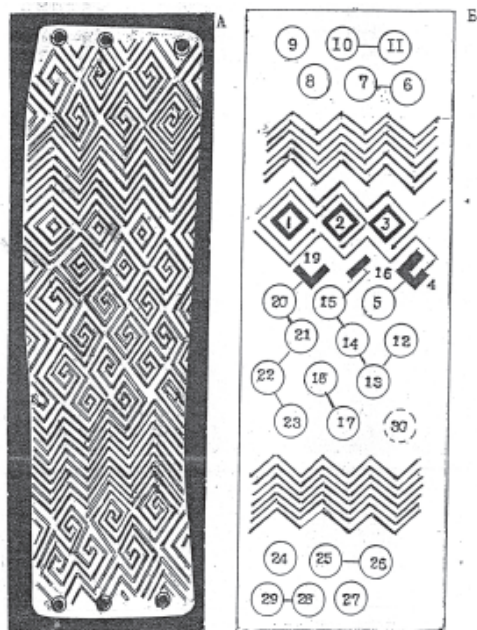

Рис. 5. Стратиграфічний розріз нижнього ПД-IV шурфа східної Мізинської стоянки.

Кістки з шурфу, закладеного в 2005 р. на ПН-східному схилі Мізинської стоянки, за межами розкопок Шовкопляса. Нарізи на кістці зіставлені з ритмами фаз Місяця, починаючи з дня Місяця круглого.
 П - відполіровані місця

Мізинський широкий браслет і його схема

Авторська дешифровка так званого «Циклу ідеограм» - групи з 6 знаків у мізинському широкому браслеті. Схема обертання Місяця навколо Землі. Кількість цих знаків дорівнює кількості музичних інструментів у «мізинському ансамблі», по С.М. Бибікову.

усіх трьох зразках такої композиції, виявлених на Дубині і на уламку з поселення Дзвінкове. На цих мисках товщина стінок дуже зменшується по мірі руху від днища: вінець у них чомусь робили тонким.

Отже, простежено, що посудина має ритми 29-30, у композиції виділено ритми циклу – фази молодика, Місяця, що наростає, день рушака і т.ін. Ритми композиції накладаються на ритми Місяця. Мисливці доби неоліту вже знали про «священну 7», яка пов'язана з днем смерті і зародження Місяця, а може, і взагалі всього живого на Землі.

Палеолітичні місячні календарі

Давно ввійшли в історію пошуки палеолітичних місячних протокалендарів. У інвентарі Мізинської стоянки першим їх почав шукати теоретично, мабуть, О. П. Окладников, а практично – Б. О. Фролов⁸. Але в його методиці домінують громіздкі «математичні конструкції». Ми підійшли до дешифровки «орнаментів» на браслетах та фігурках «птахожінок» з позицій мистецтвознавця. Але це було не так просто.

Місячний протокалендар я шукав спочатку лише в «шум'ячому» - ялинковому браслеті. Що стосується браслета «широкого» - меандрового, то у 1978 р. ми з І. Г. Шовкоплясом (автором розкопок стоянки) щиро посміялися над «диваком» із Сибіру (як я дізнався пізніше) – Фроловим, що «шукав календар» у широкому браслеті. Його я теж ввів у свою дисертацію, потім років два шукав «причини давніх помилок» сибіряка. І став найпалкішим захисником його ідей про наявність в браслеті селенарної семантики. Але шукав її з позицій мистецтвознавця, а не математика.

Кількість ромбмеандрів у широкому браслеті було замінено отворами. Їх виявилось 29-30. Стільки днів займає місячний цикл. А всі отвори-ромбмеандри первісний митець об'єднав у групи по 5 одиниць - стільки людина має пальців. Усі групи пов'язані з фазами Місяця і мають свої знаки-символи, які теж об'єднані в групу 6 ідеограм фаз Місяця (ритми 1, 2, 3, 4, 16, 19). Ця група – композиційна і семантична домінанта композиції, де дві групи 7-елементних зигзагів грають, мабуть, роль оберегів («священна 7») та декоративних вставок. Фаза рушака (ритми 4-5) доповнена гніздами 6-11, а фаза молодика (ритми 19-23), доповнена ритмами 24-27. Палеолітичний протокалендар, на відміну від неолітичного, розпочинається з дня повного Місяця. День Рушака займає ромбмеанд №4, а фазу новомісяччя – ромбмеандри 17 та 18. Отже, всі ромбмеандри влучно сідають на ритми місячного календаря. Обидва браслети відбивають селенарну семантику. Модель найпростішого протокалендаря знаходить на пластині з Мізинської стоянки і Фролов (8. С. 191).

У 2005-2008 рр. кілька моделей місячного палеолітичного протокалендаря мною було надруковано в різних виданнях на Сумщині. В їх числі і модель з Новгород-Сіверського, і модель дуже простого та зручного в роботі протокалендаря з Мізинської стоянки Східної. Її було знайдено автором у 2005 р. в західному 2-ому шурфі, закладеному за 10 м. від музею на глибині 4 м. На площі до 1, 5 кв.м було виявлено невелике скупчення кремню і кісток викопних тварин, включаючи мамонта. На деяких уламках кісток зубра простежено сліди стесування, шліфування, полірування, нарізні спрощені шеврони, нанесена на залишок копаниці з ноги зубра композиція награвірованих груп ліній. Вони влучно сідають на ритми місячного циклу та на ритми мізинських браслетів і можуть служити в ролі місячного календаря і сьогодні. Але головне у тому, що згадана модель є прообразом знаменитих унікальних виробів – мізинських браслетів. Вони дещо пояснюють і призначення браслетів, які були не календарями, а скоріше ребусною копією календаря.

Закладений нами шурф №4 – Південний багатий дрібними відщепами кісток, які були знесені водою з верхніх підвищень, як це було і при спостереженні інших дослідників стоянки⁹. Напрямок такого потоку простежено і в шурфі №2. Там

кістки, включаючи шийний хребець мамонта–атланта лежали по лінії північ–південь. Інвентар східного сектора стоянки подрібнений, що можна пов'язувати з існуванням у північніших підвищеннях якоїсь майстерні по обробці кісток чи кухонного осередку. Але в шурфах нами досліджено поки що площі в середньому по 1 кв.м. Вони мали обмежено розвідковий характер.

Мізинці, безумовно, не були «піонерами астрономії» - не були винахідниками протокалендаря. Старішим за мізинський був новгород-сіверський протокалендар, оскільки ця стоянка древніша Мезенської¹⁰. В цій моделі використано лише три види знаків: «палиці загнані в землю», які передають дні напівциклу старого, «палиці з гілками» означають кінець і початок напівциклів, та «мітли», якими означено фазу нового місяця (дні №16 та 17) та весь молодий напівцикл. Ритм №30, потрібний лише в довгому циклі, передано палицею. Цей протокалендар, як і мізинський, розпочинається з дня повного Місяця. Існує протокалендар і набагато старіший згаданих.

Джерела та література:

1. Куриленко В. Е. Памятники археологии на стыке Сумщины и Черниговщины у с. Мезин. // Питання археології Сумщини. – Суми, 1990. – С. 38-39.
2. Куриленко В. Е. Археологічний щоденник №4. – С. 72.
3. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. К., 1981. – С. 186.
4. История Украинской ССР. – К., 1981. – Т. I. – С. 117.
5. Куриленко В. Е., Бунятян К. П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Подесення // Археологія №4. 2006. – С. 88-94. Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. М., 1987. – С. 36.
6. Всемирная история. М., 1955. – Т. I. – С. 241-243.
7. Дж. Вуд. Солнце, Луна и древние камни. – М., 1981. – С. 267.
8. Фролов Б. А. Числа в графике палеолита. – Новосибирск. 1974. – С. 136-138, 175.
9. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – С. 24, 34.
10. Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 76-77.

ГЕРБ І ПЕЧАТКА КОЧУБЕЇВ

Провідною силою українського суспільства XVII-XVIII ст. було козацтво, яке очолювала генеральна, полкова та сотенна старшина. Українські історики мають певні здобутки у вивченні цієї верстви Гетьманщини, але й досі ми не можемо сказати, що ця тема висвітлена на достатньому рівні. Зокрема, це стосується старшинської геральдики, емблематики, символіки та сфрагістики.

На науковому рівні розробку цієї теми започаткував О. Лазаревський¹. Справу продовжили Г. Милорадович², М.Слабченко³, В. Модзалевський, В. Лукомський⁴. У радянський період з відомих причин ця тема була занедбана. З 1991 р., після відновлення української державності, геральдичні та сфрагістичні дослідження вийшли на новий якісний рівень. Головним координуючим центром зусиль геральдистів та сфрагістів стало Українське геральдичне товариство. Щорічно почали проводитися спеціалізовані наукові конференції та видаватися фахове видання «Знак».

Темою нашої розвідки є герб і печатка родини Кочубеїв. Відомо, що їхнім предком був кримський татарин Кучук-бей⁵. В Україні він з'явився у середині XVII ст. і прийняв православну віру під іменем Андрій. Його син Леонтій Андрійович дослужився до чина військового товариша. Одним з найвідоміших представників цієї родини судилося стати Василю Леонтійовичу. Він займав найвищі посади у гетьманській адміністрації, як-от: генерального писаря та генерального судді⁶. Проте не цими посадами він увійшов в українську історію.

Так сталося, що він уособлював ту частину козацької старшини, яка пов'язала своє майбутнє з Росією, а І. Мазепа – тих, хто бачив Україну незалежною державою. Конфлікт між цими авторитетними особами був неминучий. Тим більше, що він ускладнився залицанням старого гетьмана до хрещениці – юної доньки генерального судді. Останнє має для нас важливе значення, бо він малює Василя Кочубея як ревного християнина, для котрого такі стосунки хрещеного батька і хрещениці були неприйнятними. Як відомо, зіткнення цих можновладців мало трагічні наслідки як для них особисто, так і для Гетьманщини у ширшому контексті. Доля спадкоємців генерального судді була щасливішою. Кочубеї породичалися з такими відомими старшинськими родами, як Апостоли, Чуйкевичі, Оболонські, Безбородьки, Томари, Скоропадські, Лашкевичі, Туманські, Милодаровичі. Вони займали уряди полковників, генеральних обозних, отримали чини камергера, таємного радника, сенатора. Віктор Павлович Кочубей 4.04.1799 р. став графом, а з 6.12.1831 р. – князем, займав посади канцлера, голови Державної ради Російської імперії ⁷.

З літератури відомо, що Кочубеї користувалися 3 гербами: дворянським, графським та князівським ⁸. Коли з'явилися два останні, зрозуміло з наведеного вище матеріалу. Що ж до першого, точної дати немає. Проте, враховуючи, що Василь Кочубей займав уряд генерального писаря з 1687 по 1699 роки ⁹, можемо припустити, що саме у цей час з'являється названий герб. По-перше, наявності печатки з відповідним гербом вимагали посада і соціальний статус Кочубея, по-друге, саме на ці часи припадає конституювання старшинського прошарку українського суспільства, який розглядав себе спадкоємцем шляхти з притаманними їй атрибутами: гербами та печатками. Один з перших офіційних описів цього герба знаходимо у книзі «Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи», яка була надрукована Сенатом у 1798-1816-1836 рр.: «Въ щитѣ имѣющимъ обыкновеннымъ дворянскимъ шлемомъ съ дворянскою на немъ короною, и тремя строусовыми перьями. Наметь на щитѣ голубой и красный подложенный золотомъ. Щитѣ держать съ правой стороны левъ, а с левой воинъ в малороссийской одеждѣ имѣющій въ рукахъ копье остроконечіемъ въ верхъ подынятое. Подъ щитомъ девизъ: ELEVOR UBI CONSUMOR» (арк. 49, № 49) ¹⁰. Відомий російський гарельдист О. Лакієр трактував головні фігури цього герба так: «Герб Кочубеев останется навсегда свидетельством преданности государю и отечеству, запечатленной некогда кровью Василия Леонтьевича Кочубея, который в качестве генерального малороссийского судьи открыл Петру Великому измену Мазепы и по проискам гетмана пал на плахе. В ознаменование того потомству Кочубея пожаловано в герб красное сердце с означенными на нем двумя золотыми крестами, положенное в голубом поле. Это родовое знамя Кочубеев помещается в графском и княжеском гербах этой фамилии» ¹¹. Перед нами приклад використання української символіки в інтересах російської імперської влади. Справа в тому, що названа символіка використовувалася Василем Кочубеєм задовго до трагічних подій 1708 р. На це вказують виявлені нами у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського печатки Василя Кочубея 1696 р. та 1701 р. На них бачимо у щиті серце з двома хрестами під коронованим шоломом, що увінчаний трьома пір'їнами. Намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. На одній печатці через аббревіатуру указані ім'я, прізвище та посада, а на другій – тільки ім'я та прізвище. Щит, шолом, корона, намет – це ознаки шляхетної гідності. Про причини їхньої появи у гербах української шляхти вже йшлося. Тим більше, що Кочубей, на відміну від багатьох представників новоявленої шляхти, мав справді благородне походження, нехай і татарське. Щодо серця і хрестів справа складніша. Відомо, що татарські беї та мурзи не мали гербів, тому скористатися родинними знаками Кочубей не міг. На нашу думку, він просто пішов за практикою тих часів, коли військово-релігійний світогляд козаків формував і відповідну символіку. Комбінації таких християнських символів, як хрест, серце, зірки, місяць з шаблями, списами, луками, стрілами, часто бачимо на різноманітних речах, що побутували на Гетьманщині. А найчастіше ці комбінації ми бачимо саме на гербах. З цього

приводу слухну думку висловив свого часу В.Лукомський: «Тем не менее, на ряду с этим обычным источником, откуда черпало малороссийское дворянство отличительные знаки¹², в среде его представителей возникают подчас стремления создавать и свои, оригинальные гербы. Сначала весьма бедные элементами и простые по композиции (обычно – сочетания меча и стрелы, креста и сердца), они приобретают впоследствии характер вполне законченных и оригинальных родовых гербов, дающих некоторое представление о самобытной малороссийской геральдике»¹³. Таким чином, тогочасна геральдична мода та релігійний менталітет Василя Кочубея і вплинули на обрання ним зазначеної символіки.

Нижче ми подаємо виявлені печатки за такою схемою: ім'я власника печатки, його посада, назва і дата документа, на якому виявлена печатка, інвентарний номер, техніка виготовлення відбитка із зазначенням кольору воску або сургуча, форма печатки, її розмір, опис зображення на печатці з розшифрованою аббревіатурою.

ОПИСИ ПЕЧАТОК

1. Печатка Кочубея Василя, генерального писаря, лист до Івана Забіли від 27 листопада 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 9]. Паперово-воскова, на червоно-коричневому воску, восьмикутна, 23х21 мм. Зображення: у щиті серце, в якому 2 хрести, над щитом коронований шолом з трьома пір'янами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «В К П В И Ц П В З Є» («Василий Кочубей Писарь Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорожского Енеральный»).

2. Печатка Кочубея Василя, генерального судді, лист до Івана Черниша від 15 червня 1701 р. [інв. № Ал 359, док. № 11]. Паперово-воскова, на чорному воску, восьмикутна, 23х22 мм. Зображення: серце, в якому 2 хрести, над ними коронований шолом з трьома пір'янами, обабіч якого літери «В», «К» («Василий Кочубей»), серце обіймають 2 гілки та рослинний орнамент¹⁴.

3. Печатка Кочубея Василя, полковника полтавського, дозвіл від 23 травня 1730 р. [інв. № Ал 501/12/14], «продажний запис» від 21 грудня 1731 р. [інв. № Ал 501/11/18]. Паперово-воскова, на чорному воску й на червоному сургучі, овальна, 25х24 мм. Зображення: у щиті серце, в якому 2 хрести, над щитом коронований шолом, обабіч щита рослинний орнамент.

Джерела та література, примітки:

1. Гавриленко В. Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. - К., 1977. - С. 47.
2. Там само. - С. 48.
3. Слабченко М. Матеріали по малороссийской сфрагистике. — Одесса, б.д.
4. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - К., 1993.
5. Кучук по-татарськи жайворонок, а бей вказує на шляхетне походження // Гринченко Б. Словарь украинского языка. - К., 1958. - Т. 2. - С. 295.
6. Родословная дворян й князей Кочубеев // Черниговские губернские ведомости. — 1890, 20 мая. — № 39. - С. 4; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - К., 1993. - С. 83; Кривошея В. Українська козацька старшина. - К., 2005. - С. 15. В останньому виданні, внаслідок недбалості автора, В Кочубей не згадується на посаді генерального судді.
7. Родословная дворян й князей Кочубеев // Черниговские губернские ведомости. - 1890, 20 мая. - № 39. - С. 4.
8. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - К., 1993. - С. 81-83.
9. Кривошея В. Українська козацька старшина. - К., 2005. - С. 15.
10. Ми скористалися фрагментами цієї книги, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського, інв. № Ал 504/89.
11. Лакиер А. Русская геральдика. - М., 1990. - С. 358.
12. Мається на увазі польська геральдика.
13. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - К., 1993. - С. XX.
14. Слабченко М. помилково приписує Василю Кочубею печатку Генерального військового суду від 3.12.1707 р. // Слабченко М. Матеріали по малороссийской сфрагистике. - Одесса, б.д. - С. 7. Нами виявлено у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського 9 печаток [інв. № Ал 359, Ал 395], ідентичних описаним Г. Милорадовичем, на якого посилялася дослідниця.

МАРТИН ПАШКОВСЬКИЙ – ЗАБУТИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПОЕТ І ПУБЛІЦИСТ ПОЧАТКУ XVII ст.

Початок XVII ст. для Речі Посполитої був багатий на політичних публіцистів, головною причиною цього, на нашу думку, було бурхливе політичне життя об'єднаної польсько-литовської держави як внутрішнє, так і зовнішнє. Війни короля Жигмунда III зі Швецією за корону, інтервенція до Московського царства, яка розтягнулась на десятиліття, рокош Зебжидовського 1606-1609 років проти короля, боротьба шляхти за розширення власних прав, постійна конфронтація з єзуїтами, військово-політичне протистояння з Кримським ханатом та Османською імперією у Північному Причорномор'ї – усе це знайшло відображення у політичній літературі початку XVII ст.

Мартин Пашковський був одним з тих, хто чи не найактивніше писав про українські проблеми, зокрема, про постійну татарсько-турецьку небезпеку та про необхідність зміцнити систему оборони східних воєводств. Біографічних відомостей про нього мало, і вони переходять з одного біобібліографічного довідника в інший. Жив на переломі XVI – XVII ст., помер, очевидно, після 1621. Походив з Краківського воєводства з небагатої родини, тому був змушений шукати служби у знаніших і багатіших фамілій. Такими патронами були спочатку Любомирські, потім Плази. Польський дослідник Зигмунд Абрахамович припускає, що одночасно могли жити і творити два Мартини Пашковських¹.

Незважаючи на малу кількість біографічних даних, Мартин Пашковський – відомий персонаж у польській історичній науці та літературі, чого не можна сказати про українську. До останнього часу про його творчість знало лише вузьке коло вітчизняних спеціалістів з історії літератури. Один з творів Пашковського був надрукований в ЗНТШ² ще на початку XX ст., кілька разів до творчості Пашковського звертався Валерій Шевчук: опублікував вірші „Україна, татарами терзана, прикордонних князів та панів із жалісним ляментом про порятунок просить”³ та „Розмова козака запорозького з перським гінцем”⁴. Кілька уривків з творів Пашковського було надруковано у багатотомній збірці „Тисяча років української суспільно-політичної думки”⁵. Чи не єдиною згадкою про Пашковського у власне історичних дослідженнях є відсилання у монографії Дмитра Вирського „Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI- середина XVII ст.)”⁶.

Мартин Пашковський – автор понад двох десятків творів, щоправда, більшість з них була за обсягом усього по кілька сторінок⁷. Українська проблематика займала значну частину його творчості, з чого Валерій Шевчук робить висновок про українське коріння Пашковського⁸. Ми свідомо відмовляємось від спроб аналізу художньої вартості творів Пашковського і довіряємо у цьому питанні спеціалістам з історії літератури. Натомість нас цікавлять згадки про українські землі у складі Речі Посполитої, їх описи, пропозиції автора щодо вирішення прикордонних проблем. Саме під таким кутом зору ми будемо розглядати творчий доробок нашого героя. Джерельну базу розвідки складають твори Мартин Пашковського, які були опубліковані ще за життя автора.

Українськими справами Пашковський зацікавився на початку XVII ст. і 1608 року видав невеличкий вірш під назвою „Україна, терзана татарами, прикордонних панів і княжат із жалісним ляментом про порятунок просить” (Ukraina od tatar utrapiona, Xiazat i Panow pogranicznych, o ratunek z zalosnym lamentem prosí. Krakow 1608), а 1618 року побачив світ інший твір аналогічного змісту: „Терзане Поділля

просить прикордонних князів і панів про порятунок” (Podole utrapione Xiazat i Panow rogranicznych o spolecznu ratunek prosí. Krakow 1618⁹). Таке повторення сюжетів на початку XVII ст. було нормальним явищем. За спостереженнями польських дослідників, це була доба найбільшого розквіту плагіату за всю історію польської літератури, і автори часто повторювали не лише своїх „колег по цеху”, а й самих себе¹⁰.

В обох віршах автор від імені рідної землі (в першому варіанті це Україна, в другому – Поділля) просить своїх синів (місцеву шляхту) „оказати їй синівську любов” і захистити від татарських нападів. Адже в минулому „славні шляхетські ватажки... Струсі, Претвич, Дмитро Вишневецький, Збаразькі, Острозькі гнали татар аж до Очакова”. Пашковський в обох віршах закликає „синів” бути самаритянами і залікувати/зав’язати криваві рани батьківщини.

Майже в кожному вірші чи публіцистичному творі того часу, який зачіпає українські проблеми, знаходимо описи татарських та турецьких погромів, яких зазнала Україна, і вірші Пашковського в цьому не виняток. Так, в „Герзаній Україні...” автор описує татарський напад на дністровські та білоцерківські землі: „Будуть їх (татар) пам’ятати села над дністровські та білоцерківські... Татар прийшло 40 тисяч, люди почали ховатись, але багато з них взято у полон і разом зі скотом погнано за Дунай... Біля Брацлава міста та села знищені. Львів, Покуття, Поділля кричать про допомогу”. Особливо реалістичний опис татарського погрому знаходимо в одному з пізніх віршів Пашковського „Знамениті битви ... цього 1620 року” (Bitwy znamenite... W roku terazniejszym 1620 ...przez ...Marcina Paszkowskiego spisane. В.м.др. 1620). Автор навіть запитує музу трагедії Мельпомену, чи зможе вона таке стерпіти, „адже настали тривога, грабунки, вбивства, яких не було давно... Важко описати ті жахи, жалістю наповнюється перо”. Але поет вирішує вести свій човен „кривавим морем до кінця” і все ж таки описати погром¹¹.

Реалістичність в описах кривавих сцен, яка просто вражає, була не лише ознакою жанру. Можливо, через такі криваві описи Пашковський та інші автори намагались привернути увагу шляхти до ситуації у східних воєводствах Речі Посполитої і підштовхнути її до вирішення проблем польсько-татарського прикордоння.

Автор закликає шляхту надихатися славою „хоробрих Потоцьких, Течинських, Острозьких, Ружинських, Чорторійських, Збаразьких, Вишневецьких, Заславських, Гербертів, Струсів та Претвича”, об’єднуватись у боротьбі проти ворога і малює загальний план об’єданого війська гетьмана, українських магнатів та шляхти (Україна od tatar utrapiona...). У нього не викликають сумнівів майбутні перемоги такого об’єданого війська і відновлення минулої сили Польщі. Таке військо буде перемагати, як колись перемагали „славні предки, які, дізнавшись, що татари йдуть, самі брали їх у полон”. До такого війська, на думку Пашковського, обов’язково приєднаються „славні язичники Агамемнон, Гектор і Троян..., а Вулкан ... вже наготував куль для бою”.

Зображення терзаної, пограбованої України у Пашковського завжди поєднане із зображенням Речі Посполитої, з усіх сторін оточеної ворогами. Так, „маємо татар, які грабують кордони, маємо шведів, які завойовують замки, турки готують щось зле, ... старі кордони знищено: серби і угорці вже під турками”. Інколи інші автори до переліку ворогів додавали й Московське царство, але це залежало від військово-політичної ситуації, і ті ж автори могли називати Москву та Швецію своїми союзниками у боротьбі з Османською імперією.

Освітлюючи українські проблеми початку XVII ст., Пашковський довгий час жодним словом не згадував про запорозьке козацтво. Складається враження, що він спеціально не хотів його помічати. На нашу думку, так воно і було, адже Пашковський писав вірші для магнатів, з чого і жив. Тому не варто було зайвий раз дражнити своїх благодійників, згадуючи про козацтво, бо в очах магнатів це були злочинці та бунтарі. Але коли ігнорувати запорожців стало неможливо, автор продемонстрував власне позитивне ставлення до них. У вірші „Розмова козака запорозького з перським гінцем про справи військові поган з християнами” (Rozmowa Kozaka

Zaporozskiego z Perskim Goncem, o sprawach wojennych, Pogan z Chrzescianamy. Krakow 1617) він підтримав ідею створення польсько-перської коаліції проти Османської імперії і відвів ледь не головну роль у цій коаліції козакам. Валерій Шевчук у супровідній статті до публікації згаданого вірша детально виклав ідею польсько-перської коаліції¹², тому ми не будемо зупинятись на висвітленні цього питання. Але принагідно дозволимо собі не погодитись із деякими висновками пана Шевчука. Зокрема, він стверджує, що Мартин Пашковський був „втаємничений у проекти” польсько-перського союзу¹³. Насправді польські дипломати завжди озирались на Персію, коли справа торкалась можливої війни з Османською імперією. Бо на загальне переконання, яке знайшло свій вираз у політичній публіцистиці, Порту від війни з Річчю Посполитою стримує тільки Персія. Варто лише султану укласти мирну угоду з шахом, як він відразу нападе на Польщу. В такій ситуації, згідно з класичним принципом „ворог мого ворога – мій друг”, Персія виглядала досить реальним союзником Варшави. А участь козаків у такому союзі приносила відразу кілька переваг. По-перше, козаки були справді ефективними у боротьбі з турками. По-друге, залучивши запорожців до такої війни, польська влада виводила б козацтво з волостей і тим самим знімала б напругу всередині держави. На сейм 1618 року очікували прибуття офіційного перського посольства з пропозиціями військово-політичного союзу двох держав, і шляхта повинна була знати про це. Посольство від шаха Аббаса прибуло, але король Жигмунд III був настільки задоволений укладеним напередодні миром з Портою (Бушевська угода була укладена 23 вересня 1617 року між гетьманом Станіславом Жулкевським та Іскандером-пашею), що навіть не захотів слухати послів. Тому нам здається, що ніякого „втаємничення в проекти” не було, а Пашковський написав вірш на актуальну тему.

Ще раз запорожців Пашковський згадує вже у вірші „Знамениті битви ... цього 1620 року”. Але слід відмітити, що за три роки, які розділяють попередні вірші, у Речі Посполитій ситуація кардинально змінилася: польське військо зазнало нищівної поразки від турецьких військ, гетьман Станіслав Жулкевський загинув на полі бою, а у самій Польщі почали терміново готуватись до невідвортної війни з османами. В такій ситуації козаки стали бажаними і чи не єдиними можливими союзниками Варшави. У вірші Пашковський описав поразку польського війська під Цецорою, татарський напад, який відбувся відразу після цього, та подав останні новини з України. Автор прозою розповів про козацькі напади на татарські та турецькі міста у відповідь на татарський погром. Згідно з Пашковським, запорожці (саме так він їх називає) спалили сім турецьких міст: Тягиню, Сороко (Soroke), Бендери, Кілію, Очаків, Мендере і Білгород, захопили скарб та звільнили християнських невільників. Автор просить Бога допомогти запорожцям у їх прагненні знищити Стамбул та всіх бусурман. „Свіжі новини з України” мають інше емоційне забарвлення, що особливо контрастує з трагічним пафосом усього вірша. Це коротке повідомлення про козацьку діяльність на морі і особливо заклик до Бога про допомогу козакам, на нашу думку, показують справжнє, позитивне ставлення Пашковського до козацтва, в будь-якому разі, на кінець 1610-х років.

Якщо вірити спеціалістам з історії польської літератури, то Пашковський був звичайним „графоманом”. Александер Брюкнер об'єднав в одну групу як таких, що мали спільний предмет для творчості і однаково не мали до неї таланту, Пашковського, Хлебовського, Мазура з Ловіча, Бончальського, Бартошевського, Горчина, Кравського, Вітовського та багатьох інших¹⁴. Це були люди з великими бажаннями, але з малими силами – так характеризував їх польський історик літератури Ю. Новак-Длужевський¹⁵. Невисокої думки про літературні здібності Пашковського був і Богдан Барановський¹⁶. Але і Барановський, й інші польські історики та орієнталісти однозначно позитивно оцінюють брошуру Пашковського „Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tataru” і, в першу чергу, через польсько-турецький словничок приблизно на 700 слів, який був надрукований у додатках до брошури. Загалом, „Dzieje...” являли собою своєрідну енциклопедію з історії, культури та

побуту турків і, за спостереженнями того ж таки Барановського, однією з найперших спроб опрацювання турецької мови у Європі¹⁷. Також Пашковський переклав польською відому „Хроніку Європейської Сарматії” Гваньїні, чим дуже прислужився історикам¹⁸. Пашковський у перекладі „Хроніки” розвинув мотиви польсько-татарської боротьби та глорифікації запорозького козацтва. Наприклад, у виданні „Хроніки” 1611 року був уміщений віршований опис татарського нападу 1575 року, написаний Бартошем Папроцьким, який, за оцінкою Дмитра Вирського, „у вітчизняній історіографії може претендувати на статус класичного опису вдалого татарського набігу на українські землі”¹⁹.

Створюючи вірші на актуальні події військово-політичного життя Речі Посполитої, Пашковський пробував свої сили й у жанрі політичної публіцистики. Саме йому приписують авторство анонімної брошури „Трактат про наступальну війну...” ([Zadora] Traktat de offensivo bello: abo Uprzenme zucziliwe Wiernego Polaka do w?ech Obywatelow Koronnych podanie do Rzadu y gotowey poteznosci w Rzeczypospolitej. Wmw. 1613), підписаної М. Простаком, шляхтичем з дому Задора. За оцінкою спеціаліста з історії польської військової думки Кароля Олейніка, це була чергова пропозиція реформування польського війська для створення ефективної системи оборони України²⁰. Але, як нам здається, проект Пашковського якісно вирізнявся з-поміж аналогічних пропозицій сучасників перш за все своєю ґрунтовністю. Хоча його, звісно, не можна поставити в один ряд з проектами київського біскупа Йосипа Верещинського, який опублікував свої пропозиції ще в кінці XVI ст. Але на захист Пашковського можна сказати, що в 1610-х роках, порівняно з XVI ст., змінилась стилістика, і таких розлогих трактатів, присвячених обороні Речі Посполитої, не писали²¹.

Окрім загальних речей (констатація небоєздатності польського війська, необхідність посилити військово дисципліну та витратити гроші з кварта виключно на потреби війська), автор виклав на сторінках трактату власне бачення реформ війська. Одна з вихідних тез – необхідність прикордонного осадництва, тобто польська колонізація прикордонних територій. Теза про колонізацію Причорномор'я була досить популярною у політичній публіцистиці. Про різні варіанти такої колонізації писали ще з середини XVI ст. Моджевський, Варшевіцький, Верещинський, Грабовський та інші. Пашковський пропонував залучити до колонізації військових найманців (milite mercenario), призначити над ними старшим польного гетьмана і залишити їх на кордоні, а не в глибині держави. Таким чином Польща зможе захистити „все християнство від поганської небезпеки і, боронь боже, щоб ворог зміг перейти ці ворота (Річ Посполиту), бо тоді прийде кінець всім християнським державам”. Як бачимо, автор використовує популярну на той час концепцію польського передмур'я християнства.

Разом з найманцями автор планував використовувати і польську виборницьку піхоту. Для цього слід було описати всі маєтності та землі Речі Посполитої і, в залежності від розмірів маєтностей, виставити з них солдатів до загального війська. У виборницьку піхоту автор пропонував відсилати одного спорядженого жовніра з 10 ланів землі. Якщо ж шляхтич не має 10 ланів землі, то виставляти жовнірів слід разом із сусідами, але пропорція 10 ланів – один жовнір все одно мала зберігатись. Кварцяне військо разом із такою піхотою повинне складати додаткові допоміжні зағони, які будуть задіяні, якщо головне військо на кордоні не справиться з татарами. Участь у такому війську шляхетських синів послужила б для молоді доброю рицарською школою.

Оскільки оборона держави – справа кожного в цій державі, Пашковський не робив винятків для жодного стану. Духовні особи, на його думку, повинні не лише молитись, їм слід поміряти свої володіння і виставити жовнірів для захисту Речі Посполитої, тим більше, що свої землі духовні особи отримали від тієї ж Речі Посполитої. Ті, хто не мають землі і живуть з інших прибутків (міщани, ремісники, купці), повинні виставити одного кінного з тисячі злотих власності або пішого – з п'ятисот злотих.

Припустивши, що військо, створене таким чином, буде справді велике, Пашковський запропонував розділити його. Всі 32 воєводства Речі Посполитої, за його задумом, мають бути розділені на чотири частини по вісім воєводств. Відповідно, кожному шляхтичу доведеться служити лише один рік, а потім три роки він буде вільним. Кожної весни одна з частин буде виходити у поле, куди їм накаже гетьман або король, головним у війську буде один із восьми воєвод, які виходитимуть у поле. Слід зазначити, що при такому порядку залишається незрозумілою функція польного та коронного гетьманів. Навіть якщо ці уряди обіймає одна людина, як це було на час написання „Трактату”, то чи буде вона керувати виборницьким військом, чи буде головною над найманим військом, котре базуватиметься на передових кордонах держави.

Грунтовно підходив Пашковський і до вирішення головної проблеми польського війська – фінансування та оплати за службу. В одній з перших частин свого трактату він критикує пропозицію інших публіцистів встановити податок 15 злотих на кожну експедицію на ворога, з умовою, що на першу експедицію потрібно сплатити 15 злотих з 10 ланів, на другу – з 20, на третю – з 30 і т.д.²² На думку Пашковського, такі податки – безпідставні і непродумані, вони принесуть лише „згубу добру Речі Посполитої”. Платити податок слід не за результатами люстрації, від якої можна все сховати, а по совісті (*pod sumnieniem swoim*). Окремо слід прослідкувати, щоб кварта з пруссів витрачалась виключно на жовнірів. До оплати польського війська, на думку Пашковського, повинен долучитись і Папа Римський, адже Корона захищає все християнство. З євреїв слід збирати поголовний податок або один раз на чотири роки (яке воєводство йде у поле, ті євреї і платять податок), або по четверті кожного року, але з усіх воєводств. Особливо слід подбати, щоб плату за службу видавали вчасно і щоб ціни на продукти були фіксованими, аби жовнір міг недорого купити собі пристойні харчі. Ніхто не повинен забирати у жовнірів право на награване майно, тоді вони знатимуть, що їх очікує винагорода і з більшим бажанням йтимуть до битви, і військовий запал не зникне. Між іншим автор нагадував королю про його обов'язок збудувати п'ять фортець на прикордонні згідно з *pacta conventa*.

Результатом всіх цих заходів мало стати зменшення кількості татарських нападів на прикордонні території, адже ворог бачитиме, що Річ Посполита готова його зустріти, та зникнення конфедерації жовнірів, бо вони завжди будуть при службі і матимуть постійну плату.

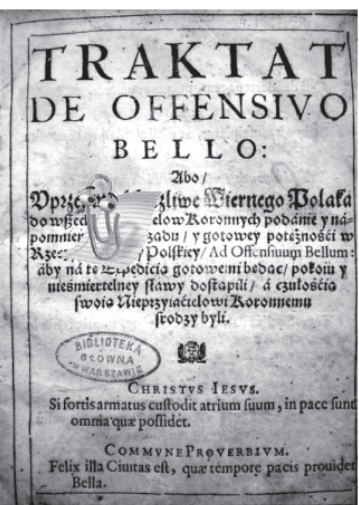
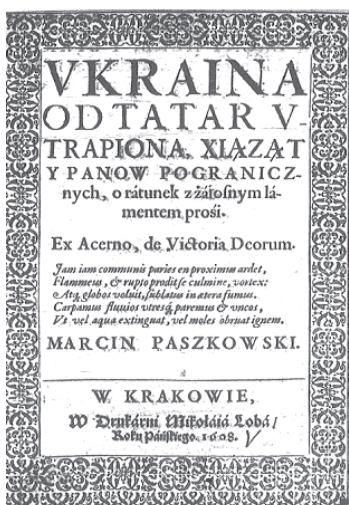
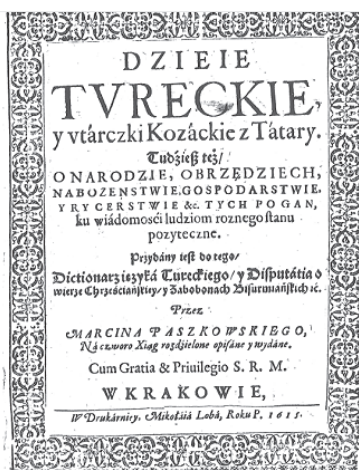
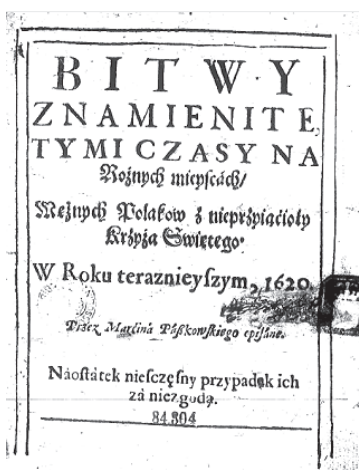
На думку К. Олейника, „Traktat de offensivo bello” важко оцінити однозначно. З одного боку, і про це вже йшла мова вище, це справді просто черговий проект реформування війська, які на початку XVII ст. не були рідкістю, а з іншого, він містить цікаві пропозиції. Перш за все, це система двоступеневої оборони Речі Посполитої від татарсько-турецької агресії, коли першу лінію оборони складають війська, що знаходяться на самому кордоні Польсько-литовської держави, а у випадку потреби допомогу їм надають військові частини, які розміщені у внутрішніх районах. А ідея участі шляхти в обороні держави була лише модифікацією посполитого рушення, яке на той час вже віджило себе і поступилося місцем сталій армії. Симпатії автора до посполитого рушення були, радше, наслідком його політичних поглядів і переконань²³.

Отже, Мартин Пашковський був одним з багатьох авторів початку XVII ст., хто писав на антитурецькі теми. Історики розходяться в оцінці творчості письменника. На думку польських дослідників, його поезія не мала високої художньої якості, а публіцистика (мається на увазі „Traktat de offensivo bello”) була більшою мірою вдалою переробкою вже відомих проектів реформування польського війська та створення прикордонної лінії оборони. Українські ж дослідники не погоджуються з польськими колегами у такій характеристиці творчості Пашковського. Так, о. Ю.Мицик кілька разів називає Пашковського „відомим польським поетом і публіцистом”²⁴. На нашу думку, для української історіографії творчість Пашковського цікава перш за все як історичне джерело, як свідчення настроїв частини польської шляхти. У своїх віршах автор закликав шляхту та центральну владу

вирішити проблеми татарських нападів на українські воєводства Речі Посполитої, захистити її від нищення південними сусідами. Глибока зацікавленість Пашковського „східним питанням” відбилась у брошурі „Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatory”, яка була „політичним трактатом про Туреччину в минулому теперішньому, про її політичний і господарський устій, культуру, віру, щоденне життя”²⁵.

Про високий рівень обізнаності Пашковського у польсько-турецько-татарських відносинах свідчить його робота над перекладом „Хроніки” Гваньїні та внесення до неї власних доповнень. Пашковський добре знав сучасну антитурецьку літературу і часто запозичував з неї цілі описи для власних творів. У свою чергу, вірші Пашковського часто ставали об’єктом плагіату і передруковувались іншими авторами під власними іменами²⁶, що свідчить про певну популярність і поширеність творів останнього. Глибоке розуміння необхідності створення ефективної системи оборони від татарської агресії підштовхнуло Пашковського до написання „Traktat de offensivo bello”, який, на нашу думку, як і „Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatory”, є його найкращими творами.

Як бачимо, оцінки творчості Пашковського кардинально різняться: від „графомана” до „відомого поета”, а це значить, що його творчість і досі залишається не до кінця відкритою для вітчизняної історії і чекає на свого дослідника.

Титульні сторінки творів Мартина Пашковського:

Bitwy znamienite... W roku terazniejszym 1620 ...przez ...Marcina Paszkowskiego spisane. В.м.др. 1620. (Копія мікрофільму з фондів Бібліотеки Народової м. Варшава).

Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatury. Krakow 1615. (Копія мікрофільму з фондів Бібліотеки Народової м. Варшава).

Ukraina od tatar utrapiona, Xiazat i Panow pogranicznych, o ratunek z zalosnym lamentem prosi. Krakow 1608. (Копія мікрофільму з фондів Бібліотеки Народової м. Варшава).

Traktat de offensivo bello: abo Uprzenme zuczliwe Wiernego Polaka do w?ech Obywatelow Koronnych podanie do Rządu y gotowey potezności w Rzeczypospolitej. В.м.др. 1613. (Фотокопія оригіналу з фонду відділу стародруків Бібліотеки Варшавського університету)

Джерела та література:

1. Abrachamowicz Z. Paszkowski Marcin [w] Polski Słownik Biograficzny. T. 25. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. S. 301-302. Порівняй біографічні дані з Pismienictwo Staropolskie. T.3. Warszawa, 1964. s. 93-95.
2. Возняк М. Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами і долю ясиру [Додаток] // ЗНТШ. 1927.
3. Марсове поле. Героїчна поезія в Україні Х – початок ХІХ століть. – К., 2004.
4. Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем” Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам’ять століть. – 1997. - № 3. – С.38-50.
5. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К., 2001. Т.2. Кн.2. С. 118-133, 190-195.
6. Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (ХVI- середина ХVII ст.) – К., 2007. – У 2-х ч. – Ч. 1 – С. 55.
7. Бібліографію М. Пашковського дивись: Estreicher K. Bibliografia polska. Tom XXIV. Krakow 1912. S.124-127 та Pismienictwo staropolskie. Tom 3. Warszawa 1965. s. 93-95.
8. Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем” Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам’ять століть. – 1997. - № 3. – С.38.
9. На жаль, екземпляр, яким ми користувалися, був пошкоджений і не мав закінчення, але навіть з того, що залишилось, можна зробити висновок про самоплагіат автора. Скоріше за все, закінчення вірша не збереглось, адже і у Естрайхера теж відзначено брак закінчення: Estreicher K. Bibliografia polska. Tom XXIV. Krakow 1912. S.126.
10. Nowak-Dluzewski J. Okolicznosciowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III. Warszawa, 1971. s. 240.
11. Напад татар, описаний у „Bitwy znamienite... W roku terazniejszym 1620 ... przez ... spisane,” відбувся восени 1620 року після поразки польського війська, очолюваного гетьманом Станіславом Жулкевським під Цепорою.
12. Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем” Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам’ять століть. – 1997. - № 3. – С.38-50.
13. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література ХVI – ХVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – К., 2004. – С. 241.
14. Bruckner A. Studia nad literatura wieku XVII. Krakow 1917. s. 86.
15. Nowak-Dluzewski J. Poglosy „Przemowy krotkiej do pocciwego polaka stanu rycerskiego” Mikolaja Reja w literaturze w. ХVI і pierwszej polowy ХVII // Pametnik Literacki, LX, 1969, z.4, s. 223.
16. Baranowski V. Znajomosc Wschodu w dawnej Polsce do ХVII wieku. Lodz, 1950. s. 77.
17. Baranowski V. Znajomosc Wschodu w dawnej Polsce do ХVII wieku. Lodz, 1950. s. 79.
18. Докладніше про роботу Пашковського над перекладом „Хроніки” дивись вступну статтю о. Юрія Мисика до перекладу „Хроніки” в: Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2007.
19. Вирський Д. Околиця Ренесансу... – Ч. 1 – С. 180. Нижче в монографії вміщено сам вірш Папроцького „Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575.”
20. Olejnik K. Rozwoj polskiej mysli wojskowej do konca XVII wieku. Poznan, 1976. s. 127.
21. Виключенням може бути твір гетьмана Станіслава Жулкевського про Московську війну, але це не публіцистичний трактат, а скоріше щоденник, в якому автор викладає власне бачення подій польсько-московської війни.
22. Нам не вдалось відшукати такий проект податків на військові витрати у тогочасній політичній публіцистиці.
23. Olejnik K. Rozwoj polskiej mysli... s. 128.
24. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 12,13.

25. Nowak-Dluzewski J. Poglosy „Przemowy krotkej do pocciwego polaka stanu rycerskiego” Mikolaja Reja w literaturze w. XVI i pierszej polowy XVII // Pamietnik Literacki LX, 1969, z.4., s. 227

26. докладніше про це див.: Nowak-Dluzewski J. Poglosy „Przemowy krotkej do pocciwego polaka stanu rycerskiego” Mikolaja Reja w literaturze w. XVI i pierszej polowy XVII Pamietnik Literacki LX, 1969, z.4. s. 229.

●

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ П. САГАЙДАЧНОГО ТА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Складовою життя будь-якого етносу є історична пам'ять про його минуле. В той же час однією з частин цієї пам'яті є героїчна історія народу. Особливого значення ці аспекти набувають зараз, оскільки йде становлення нашої молодогої держави. Українське суспільство потребує все нових знань щодо своєї минувшини, оскільки в сучасному світі гіперінформації історія є вже чинником безпеки країни. Виходячи з цих позицій, ми намагалися в цій статті висвітлити ті часи і ті події, що займають в нашому минулому особливе місце. Доба П.Сагайдачного і Б.Хмельницького посідає в пам'яті народу чи не найвагоміше місце. Саме тим часам присвячено більшість дум, пісень, казок і приказок. Саме в козацькій державності черпали своє натхнення і сили Котляревський і Шевченко. І саме на козацтво, як основу української політичної нації, дивилися представники вітчизняних національних рухів ХІХ-ХХ ст. Беручи до уваги, що вже чимало було зроблено в справі дослідження українського козацтва попередніми поколіннями вчених, в тому числі й іноземних, ми спробували звернути увагу на найменш відомі моменти історії. Бачачи, що поки що відкриття і дослідження конкретних персоналій вітчизняної історії, і козацької зокрема, ще не є достатніми, ми звернули увагу саме на двох із представників наших пращурів – Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького. Причому в своєму дослідженні нами було зосереджено увагу не на історію їх життя, а на конкретну проблему, а саме їх військово-політичну діяльність. Така постановка завдання зумовлена тим, що саме діяння П.Сагайдачного і Б.Хмельницького на ниві політики і війни мало найбільший вплив на подальшу історію українського народу.

У військовому аспекті погляди П.Сагайдачного суттєво відрізнялися від поглядів полководців західноєвропейських країн. П.Сагайдачний відкинув таку форму стратегічних дій, як маневрування по тилах противника та облога фортець, і обрав за основу швидкий і несподіваний маневр з метою розгрому противника потужним ударом. На протипагу західноєвропейським арміям, з їх прагненням вести бій шляхом вогневого змагання, не доводячи, як правило, до удару зближенням, у козацькому війську основна перевага віддавалася саме удару холодною зброєю, а рушничному вогню відводилась роль його підготовки. Суттєвим моментом тактики запорожців виявилось поєднання вогню мушкетів із застосуванням холодної зброї. В країнах Західної Європи при застосуванні ручної вогнепальної зброї робилася ставка на залповий, неприцільний вогонь. У козацькому ж війську, навпаки, основним прагненням стало підвищення влучності прицільного індивідуального вогню. Українські вояки навчилися створювати інтенсивний і щільний вогонь. Досягли вони цього за рахунок того, що П.Сагайдачний наказав зменшити стрій своєї піхоти під час бою до трьох шеренг, де перша шеренга вела вогонь, друга – передавала заряджені рушниці, а третя – безперервно заряджала їх [1]. Це дозволило при забезпеченні безперервності вогню залучити до одночасного пострілу (залпу) максимальну кількість стрільців і тим самим створити широку фронтальну смугу щільного вогню. З іншого боку, побудова козацької піхоти у тришеренговий стрій зводила до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню противника.

За гетьманування П.Сагайдачного в українському козацькому війську встановилася відповідність між розвитком військово-стратегічного мислення й удосконаленням тактичних способів ведення бою. П.Сагайдачний вмів поєднувати традиційні, народні способи збройної боротьби з досягненнями тогочасної світової, зокрема західноєвропейської, військової науки і мистецтва. Непересічний талант П.Сагайдачного полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи він вмів узгодити і поєднати з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, поступово змінив до невпізнання, сприяв їх подальшому вдосконаленню та розвитку. Маневрову стратегію дій на основні комунікації ворога з метою його виснаження гетьман поєднував з давніми способами ведення збройної боротьби. Вона ніби розчинилася в них і стала складовою частиною його концепції швидкого та несподіваного маневру. Мета такого маневру полягала в створенні для своїх військ найсприятливіших умов і, користуючись цим, нав'язуванні супротивнику невідгідної битви. Саме в цьому і полягає сутність козацьких способів ведення війни і бою й те нове, що було внесено П.Сагайдачним у стратегію і тактику свого часу.

Завдяки П.Сагайдачному в Україні була створена армія нового типу та сформована власна школа воєнного мистецтва. Армія П.Сагайдачного стала однією з найбоекватніших у Європі, що засвідчили її перемоги на полях битв.

Треба зазначити, що П.Сагайдачний не став би легендарною історичною особою стільки, якщо б його реформи торкалися виключно військової справи. З рештою кожен козацький гетьман вводив щось нове в козацьке військо. Інша справа, що П.Сагайдачному вдалося вивести козацькі військові ідеї, козацьку активність, енергію, врешті решт, на загальноукраїнський рівень. Усі його стратегічні задуми були пов'язані не тільки з вузькозапорозькими, а й з інтересами різних станів українського суспільства.

Внаслідок відсутності січових архівів чи принаймні приватних сховищ документів української старшини нам зараз важко досягнути всі складові політичної програми П.Сагайдачного. Ми бачимо тільки ті результати його діяльності, що виходили назовні. Саме тому чимало дослідників оцінювали особу П.Сагайдачного як «польсько-шляхетського угодовця». Приналежність його до вищої козацької старшини ніби визначала, як стверджують деякі історики, обмеженість та односторонність його політики, начебто спрямованої тільки на задоволення інтересів панівної верхівки. Не заперечуючи соціальних моментів (які, до речі, присутні у всіх етносах) в діяльності П.Сагайдачного, хочемо відзначити, що його політичне мислення, як на нашу думку, було набагато осяжніше. Не треба забувати, що гетьман жив і працював у великій могутній країні. Будь-яке інакюдумство каралося з боку влади (якщо, зрозуміло, винуватий не належав до магнатських кіл). Для козацтва ситуація взагалі була критичною, оскільки над ними висіли „провини” часів повстань Косинського-Наливайка. В цих умовах будь-яка спроба гетьмана відкрито поставити перед польським урядом якщо не вимоги, то хоча б питання про якісь політичні права не те що українців, але й козацтва, могла коштувати йому волі чи навіть голови. Саме тому П.Сагайдачний вдався в політичній діяльності до тактики відновлення тих прав і привілеїв, що могли бути підтримані в широких колах українського суспільства і, що головне, православною шляхтою і магнатерією. Саме це, на нашу думку, спонукало його на активну підтримку відновлення православ'я, боротьбу з унією, захист братств і розвиток освіти. А вже ці рухи тягнули за собою інші. В той же час, проводячи чистки в середині козацького війська, він перетворював його в однорідно зорганізовану, фінансово забезпечену військову силу загальноукраїнського масштабу. Розуміючи, що під час війн Польща залежить від козацької військової сили, П.Сагайдачний дуже вдало і вмів використовувати початок кожного свого походу на допомогу жовнірам для організації депутацій на Сейм і до короля. І саме ця стратегія вже після його смерті була основною у відносинах Війська Запорозького з Польщею. Так було у 1618 р., коли король звернувся до гетьмана Сагайдачного з проханням взяти участь у поході на Москву,

щоб врятувати королевича Владислава з безнадійного становища. П.Сагайдачний, вислухавши короля, висунув такі вимоги: 1) розширення козацької території; 2) свобода в Україні православної віри; 3) збільшення чисельності козацького війська; 4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України [2]. Король і сенат погодились на всі ці вимоги П.Сагайдачного і прислали до його війська клейноди, тобто булаву, бунчук, печатку і прапор.

П.Сагайдачний підтримував освіту і православ'я. Після походу на Москву він записується «з усім двадцятитисячним Військом Запорозьким до Київського братства» [3]. Приймаючи братство під свою козацьку опіку і захист, П.Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для того часу історичний крок - поставив зброю на охорону освіти, культури і православ'я, можна сказати, гуманізував зброю. Завдяки мудрій політиці П.Сагайдачного було відроджено на території України православну ієрархію і врятовано православну церкву від небезпеки залишитися без духовенства.

Польський уряд був дуже розлючений і відмовився визнати православну ієрархію за законну, але у 1620 р. почалася війна з Туреччиною. Під Цецорою турки вщент розбили польське військо коронного гетьмана С.Жолкевського, який там і загинув. Король змушений був знову звернутися до козаків по військову допомогу і запросив у Варшаву особисто П.Сагайдачного [4].

Під час переговорів П.Сагайдачний виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата, домігся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків:

- 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду;
- 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною;
- 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вольностей і прав козацтва;
- 4) надати населенню України свободу віросповідання.

Православна ієрархія (митрополит, єпископи), висвячена патріархом, мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати гоніння від влади Речі Посполитої.

Це був значний успіх: в Україні фактично визнавалася автономна козацька республіка на чолі з обраним гетьманом. Завдяки цьому українські козаки взяли участь у Хотинській війні і надали допомогу Речі Посполитій.

Коротка доба гетьмана П.Сагайдачного, але має велике значення в історії України. З одного боку, він підніс престиж українського козацтва. Завдяки його політиці козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе роль провідної верстви. З другого боку, своєю діяльністю гетьман повернув Києву значення культурного і релігійного осередку України.

Отже, все разом узятє свідчить про те, що за часів П.Сагайдачного в Україні були створені якісно нові збройні сили, які відрізнялися від інших армій принципами організації, навчання, комплектування та ведення бойових дій. Українське воєнне мистецтво справді було самобутнім й своєрідним і стало у подальшому основою для українського війська під час Визвольної війни, а також дороговказом Б.Хмельницькому для вибору основних напрямків збройної боротьби проти Речі Посполитої. Підтвердженням цього стали численні перемоги українського козацького війська у війнах, що відбувалися у цей період.

П.Сагайдачний, як писав видатний український історик Д.Яворницький, «заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва і разом з тим накреслив програму його майбутніх дій. З огляду на це гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Сагайдачного» [5].

Погоджуючись у цілому з думкою видатного дослідника козащини, варто зазначити, що із численних спадкоємців справи і булави Петра Сагайдачного лише Богдан Хмельницький, який поєднав у собі талант полководця, державотворця, політика і дипломата, зумів довести її до логічного кінця – до утворення Української козацької держави

Як зазначається у монографії В.А.Смолія та В.С.Степанкова „Богдан Хмельницький” [6], цей славетний син українського народу справді був

полководцем європейського масштабу. Як і П.Сагайдачний, він створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії у порівнянні з початком XVII ст., створив національну кавалерію, запровадив своєрідну тактику, котра ґрунтувалася на якнайбільшій активності, раптових нападах і військових хитрощах, так званих „військових фортелях”.

Блискучий стратег і тактик, прихильник блискавичних і рішучих бойових дій, неперевершений майстер маневру, Б.Хмельницький заслуговує на почесне місце в історії військового мистецтва. Як і П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, згідно з існуючими даними [7;8], був палким поборником наступальної стратегії, він шукав ворога й завдавав удару там, де вважав для себе корисним. Першим починаючи битву, полководець міцно тримав в руках ініціативу, нав'язував противникові свою волю, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога. Він був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи військового мистецтва часів П.Сагайдачного, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування мала деякі спільні риси зі шведською та французькою школами військового мистецтва. Не виключено, що Б.Хмельницький був обізнаний з маневровою стратегією цих шкіл, яку вони застосували під час Тридцятилітньої війни, і, можливо, основні їхні положення трансформував крізь українські національні традиції у військовій справі та, відповідно, до умов збройної боротьби.

Провідним бойовим порядком для війська Б.Хмельницького був табір із возів, який за часів П.Сагайдачного був неприступним способом оборони, а за гетьманування Б.Хмельницького став і способом наступу. Заслуга Б.Хмельницького полягає у тому, що він, розуміючи, яке важливе місце у бою й поході займає рухомий табір, усе ж таки побачив недоліки і, відповідно, вніс деякі зміни у тактику його використання. А саме: Б.Хмельницький підвищив захисні функції табору за рахунок збільшення кількості возових рядів (до 6-12). З іншого боку, гетьман зменшив громіздкість табору за рахунок зниження чисельності війська, яке він прикриває. Крім того, Б.Хмельницький розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також побудови та перебудови табору, зокрема під час руху. Саме в цьому полягала особливість козацького способу ведення бою і те справді нове, що було внесено Б.Хмельницьким у тактику того періоду.

У політичному аспекті, в залежності від історичних і геополітичних змін, відбувалися зміни і в поглядах гетьмана щодо ідей автономності і незалежності козацької держави.

Б.Хмельницький першим із козацьких провідників піднявся на визвольний чин, хотів діяти не самотужки, а прагнув залучити до цієї боротьби чи не всіх сусідів України. Така позиція Б.Хмельницького, з одного боку, творила підстави для державного становлення, але з іншого – породжувала певні проблеми. Гетьмана звинувачували, зокрема, у бажанні підкоритися іншим державам. Так, політичний діяч А.Кисіль у листі до архієпископа М.Лубенського від 31 травня 1648 року називає Б.Хмельницького „васалом Криму”, а також говорить про небезпеку для Польщі у випадку союзу козацтва з Московією [9].

Державницька концепція Б.Хмельницького почала формуватися з початком національно-визвольної війни. Перші ознаки цієї концепції бачимо в універсалах гетьмана, де пояснювалися причини війни. У першому універсалі говориться: „...ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша, і слава, і Божі домівки мало не загинули... Ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля” [10].

Важливим ідеологічним підґрунтям початку визвольної війни під проводом Б.Хмельницького було розуміння історичного походження українського народу [11]. Так, в одному з універсалів гетьмана висловлюється думка, що поляки пішли від савроматів і русів. Українці та поляки, як бачимо, трактуються як народи

спільного кореня, тому між ними має настати мир. А війна, котра почалася, була неминучою: козаки „мусили не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків” [12], бо надто нестерпним був гніт з боку польської шляхти.

Б.Хмельницький сформував і українську національну геополітику. На той час терміни „Мала Русь”, „Україна” були ширшими, ніж поняття „Козацька держава”. Б.Хмельницький у згаданому вище закличному універсалі визначає межі Русі так: від Поділля до Волох і по Віслу, до Вільного і Смоленська. Себто, включає у межі України-Русі землі як українські, так і білоруські, зокрема Київщину, Галичину, Львівщину, Холмщину, Белзьку землю, Поділля, Волинь, Перемишльські землі, а також Мстиславські, Вітебські, Полоцькі. Гетьман зазначає: „А ця земля – предковічна вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням” [13]. Ці землі гетьман ідентифікує з Козацькою державою, поняття Україна-Русь та Козацька держава у його розумінні є тотожними.

Б.Хмельницький, творячи свою державницьку концепцію, стояв на принципі захисту давніх державницьких традицій на теренах України. У „Листі до польського короля Владислава IV” від 2 липня 1648 року він просить короля, аби він „зволив наказати утримати нас при давніх правах та вольностях” [14]. Так гетьман намагався мирно залагодити конфлікт. У листопаді 1648 року Б.Хмельницький надіслав польському королю „Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким-молодшим і ксьондзом Мокрським з ордену регулярних каноніків”. Гетьман вимагає, щоб на козацькій території не було польського війська, а також визначає низку свобод для козаків. Зокрема, щоб „завжди козаків було 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від святої пам’яті короля... Щоб не були під владою панів коронних гетьманів, а тільки під владою короля його милості і мали свого гетьмана, обраного козаками” [15]. Польща проігнорувала прохання Б.Хмельницького, тому він розпочав пошук союзників. У „Пунктах козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду” від 24 лютого 1649 року наголошується, що козаки залишаться підданими короля, якщо буде повернуто право грецькій вірі, київський воєвода буде з руського народу, київський митрополит матиме місце в Сенаті [16]. Як бачимо, головна причина національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького чітко визначається у його політичних документах. Вона полягає у прагненні звільнитися від національного поневолення з боку Польщі. Наприкінці 1649 року Б.Хмельницький робить ще одну спробу знайти компроміс із Польщею, про що свідчить „Інструкція до пресвітлого сенату і посольського кола, які зібралися на Варшавському сеймі 1649 року, від його королівської милості і Речі Посполитої війська Запорозького. Кінець листопада”. Гетьман просить короля Владислава, щоб він узвав козаків „під свій захист” [17]. А також підтвердити умови Зборівського договору, наголошуючи на тому, що Польща має дотримуватися умов, зазначених у тому документі.

З 1650 року спостерігається зміна у державницькій політиці Б.Хмельницького. Він схиляється до ширшої орієнтаційної політики, шукає нових союзників. У „Листі великому візиреві Туреччини” від 2 серпня 1650 року гетьман пише: „Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували” [18]. Б.Хмельницький наголошує на прагненні до союзу з іншою державою, котра рахуватиметься з інтересами козацтва. Свідченням посилення відносин з Туреччиною є підписаний Б.Хмельницьким „Договір про торгівлю на Чорному морі” (датується 1650-и роками). „Білоцерківський трактат із Річчю Посполитою” від 28 вересня 1651 року значно обмежував суверенітет Козацької держави, її автономні права. Реєстрове військо мало становити 20 тисяч, польська шляхта отримала право повернутися у свої маєтки, козацькому урядові заборонялося вести незалежні міжнародні переговори. Результатом цього став „Універсал Богдана Хмельницького з наказом готуватися Запорозькому війську

до війни з Польщею” від 24 березня 1652 року.

Березневі статті з московським царем 1654 року, підписані Б.Хмельницьким, засвідчують його орієнтацію на Москву як головного міжнародного союзника. У статтях йдеться про підданство не Московській державі, а безпосередньо цареві. Крім того, союз двох держав мислився як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз, що підписується, у першу чергу, для військової взаємодітримки. Незважаючи на всі подальші результати Переяславської ради, цей договір мав велике значення для Козацької держави: „Це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади війська Запорозького на Україні й всенародності та дожиттєвості прав Гетьмана війська Запорозького як єдиного володаря України... Це було повним і остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливості, легальності й конституційності. Іншими словами, це було визнання де-юре нової Української Козацької держави, її козацького устрою та козацької влади” [19].

З часом державницька політика Б.Хмельницького змінюється. Він починає формувати нову коаліцію. У 1656 – 1657 роках було зроблено кроки для створення військового союзу між Україною, Швецією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством, Молдавією та Валахією. В „Інструкції послам до Юрія Ракочія” від 29 липня 1656 року Б.Хмельницький наголошує на тому, що поновлення війни з Польщею відбувається не з вини Козацької держави, а з вини Речі Посполитої, котра порушила підписані умови. Гетьман розмірковує над сутністю війни. Для нього війна – не засіб наживи, а шлях до здобуття прав і вольностей для свого народу. Нового союзника Б.Хмельницький бачить в особі Швеції. Гетьман написав кілька листів до шведського короля, в яких підтвердив готовність Козацької держави до союзу з цією державою. У своїх листах Б.Хмельницький визначає суть міжнародної політики Козацької держави: захищати власні державні інтереси, а не вести загарбницькі війни. Очевидно, переговори зі шведським королем були успішними. Не виключено, що Швеція була готова стати союзником Козацької держави, що засвідчено у „Листі до шведського короля Карла Густава в зв'язку з першою у переговорах” від 1 липня 1657 року.

Водночас не припиняв Б.Хмельницький і переговори з Москвою. Але то були переважно формальні перемовини. У „Наказі послові до Москви Федорові Коробці” від 23 квітня 1657 року гетьман наголошує, що козацтво не має наміру виходити з-під протекторату Москви. Водночас він просить, „щоб нам його царська величність про все зголосив, як із ляхами та з литвою бути постановити: чи буде із шведом воювати чи ні; пани ж ляхи тут зволікають, а гордою своєю думою, відпочивши, різними хитрощами промишлятимуть на нас воювати і турків і татар затягають, щоб ми, відаючи його царської величності задуми й постановлення, були надійні, кому відсіч давати” [20]. Таким чином Б.Хмельницький намагався приховати свої переговори зі Швецією, розуміючи, що Москва може зреагувати військовими діями та репресіями проти Гетьманщини.

Отже, проаналізовані суспільно-політичні джерела свідчать, що у світогляді Б.Хмельницького відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави. Державницька концепція гетьмана Б.Хмельницького стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької держави. Вона засвідчила утвердження цієї держави, визначення її внутрішньої та зовнішньої політики.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що військово-політична діяльність П.Сагайдачного та Б.Хмельницького мала вирішальний вплив на розвиток українського козацького війська та його воєнного мистецтва, які набули характерних національних рис і одночасно стали світовим надбанням. Досвід козацького війська широко використовувався в подальшому вітчизняними збройними силами, а також українськими гетьманами кінця XVII – початку XVIII ст. для вибору основних напрямів збройної боротьби проти ворогів. Зв'язок діяльності козацького війська з соціально-економічним і політичним життям

українського народу, відповідність устремлінням різних прошарків суспільства, досягнуте завдяки діяльності Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького, остаточно перетворило Запорозьке військо на українські збройні сили.

Джерела та література:

1. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: Монографія. – К.: Вид-во „Україна”, 2004. – 189 с.
2. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 35.
3. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. - К., 1993. – С. 16.
4. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 47.
5. Там само. – С. 62.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 8.
7. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні на передодні Визвольної війни 1648-1654 рр. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
8. Петровский М.М. Военное прошлое украинского народа. – М.: Воениздат, 1939. – 320 с.
9. Ігор Куташев. Політична думка доби становлення Козацької держави // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – 469 с. /Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 30, кн. 2.
10. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 176.
11. Ігор Куташев. Політична думка доби становлення Козацької держави // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – 469 с. /Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 30, кн. 2.
12. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. II. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 185.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 186.
14. Там само. – С. 199.
15. Там само. – С. 204.
16. Там само. – С. 228 – 229.
17. Там само. – С. 238.
18. Там само. – С. 243.
19. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 125.
20. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 286.

